

РОЗДІЛ 2

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.727

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-2/9>

ЛЕГІТИМНА МЕТА В ОБМЕЖЕННІ ПРАВА ЛЮДИНИ НА ІНФОРМАЦІЮ В УМОВАХ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

LEGITIMATE PURPOSE IN RESTRICTING THE HUMAN RIGHTS ON INFORMATION IN THE CONDITIONS OF ARMED AGGRESSION OF THE RUSSIAN FEDERATION AGAINST UKRAINE

**Байрачна Л.К., к.філос.н., доцентка,
доцентка кафедри конституційного права України**
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

**Борко І.С., студентка І курсу магістратури
факультету міжнародного та європейського права**
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Дана стаття присвячена аналізу та визначенню легітимної мети в обмеженні права людини на інформацію в умовах збройної агресії російської федерації проти України починаючи з 2017 року, коли розпочалися перші спроби заборони російських соціальних мереж тодішнім Президентом України Петром Порошенком, закінчуючи 2024 роком, коли Україна перебуває в умовах повномасштабного вторгнення російської федерації.

Автором досліджується хронологія подій при введенні першої заборони російських соціальних мереж у 2017 році, а саме публікації Указу Президента України від 15 травня 2017 року № 133/2017. Крім того, узагальнюються основні розбіжності даного рішення з точки зору положень тодішнього національного законодавства, зокрема, наголошується на порушенні норм Основного Закону та Закону України «Про санкції».

Автором також окреслюються особливості введення заборони соціальної мережі Telegram в умовах дії правового режиму воєнного стану, аналізується законопроект «Про внесення змін до деяких законів України щодо регулювання діяльності платформ спільного доступу до інформації, через які поширюється масова інформація».

У статті здійснюється порівняльна характеристика кризи призму застосування трискладового тесту з практики Європейського суду з прав людини стосовно правомірності обмеження права людини на інформацію шляхом заборони доступу до російських онлайн-платформ у 2017 році та під час повномасштабного вторгнення.

Окремо акцентується увага на тому, що повна заборона Telegram, окрім уже наявного суспільного резонансу, призведе до часткової втрати підтримки Збройних Сил України, своєчасного повідомлення про ракетні небезпеки, оскільки саме даний месенджер зараз є найбільш популярним та вживаним серед українського населення.

Автор наголошує на тому, що найбільш доцільним видається формування в населення інформаційних компетентностей за яких вони зможуть самостійно захищати себе від впливу ворожих кібератак, а також підвищувати національну свідомість у боротьбі проти поширення інформації, що може бути використана ворогом проти національної безпеки та оборони.

Ключові слова: право людини на інформацію, інформаційна війна, воєнний стан, трискладовий тест, легітимна мета, повномасштабне вторгнення, інформаційна безпека.

This article is devoted to the analysis and definition of a legitimate purpose in restriction of the human right to information in the conditions of the military aggression of the Russian Federation against Ukraine since 2017, when the first attempts to ban Russian social networks by the then President of Ukraine Petro Poroshenko began, ending in 2024, when Ukraine is in the conditions of a full-scale invasion of the Russian Federation.

The author examines the chronology of measures during the introduction of the first ban of Russian social networks in 2017, namely the publication of the Decree of the President of Ukraine of May 15, 2017 No. 133/2017. In addition, the main disagreements of this decision are generalized from the point of view of the provisions of the then national legislation, in particular, the violation of the norms of the Constitution of Ukraine and the Law of Ukraine «On Sanctions».

The author also highlights the peculiarities of the introduction of a ban on the social network Telegram under the legal regime of martial law, analyzes the project of Law «On Amending Certain Laws of Ukraine on Regulating the Activities of Platforms for Sharing Information through which Mass Information is Disseminated».

The article provides a comparative characterization through the prism of applying a three-part test from the practice of the European Court of Human Rights regarding the legality of restricting the human right to information by prohibiting access to Russian online platforms in 2017 and during a full-scale invasion.

Separately, attention is focused on the fact that a complete ban on Telegram, in addition to the already existing public resonance, will lead to a partial loss of support for the Armed Forces of Ukraine, timely reporting on military dangers, and therefore the most appropriate is the formation of information competencies in the population and raising national consciousness.

Key words: human right to information, information war, martial law, three-part test, legitimate purpose, full-scale invasion, information security.

Постановка проблеми. 24 лютого 2022 року о 05 годині 30 хвилин Указом Президента України № 64/2022 в Україні було введено правовий режим воєнного стану. Відповідно до пункту 3 зазначеного Указу Президента України, закріплюється, що у зв'язку із введенням в Україні воєнного стану тимчасово, на період дії правового режиму воєнного стану, можуть обмежуватися конституційні права і свободи людини

і громадянина, передбачені статтями 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Конституції України, а також вводиться тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб в межах та обсязі, що необхідні для забезпечення можливості запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, які передбачені частиною першою статті 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [1].

Право людини на інформацію закріплено в статті 34 Конституції України, що автоматично надає йому статус конституційного, а отже і основоположного. Закріплюючи права людини в Основному Законі, законодавець надає їм особливого захисту. Конституція України є законом, що має найвищу юридичну силу, а відтак її положення є фундаментальними при формуванні інших нормативно-правових чи адміністративних актів та розробці політичного курсу держави.

У той же час, Конституція України, в редакції від 01.01.2020 року, передбачає вузьке розуміння права людини на інформацію, що, у свою чергу, може ставити під загрозу вірне тлумачення та реалізацію легітимної мети держави в обмеженні права людини на інформацію з метою захисту національної безпеки та оборони, громадського порядку, втілення демократичних принципів та розвиток України як правової держави як з боку державного апарату так і громадянського суспільства.

Із початком повномасштабного вторгнення, російська федерація розпочала активну фазу своєї інформаційної кампанії проти України, причому не лише щодо міжнародного іміджу нашої держави, але і проти громадян України, здійснюючи постійні інформаційно-психологічні операції (далі – ПІСО) та поширення власних пропагандистських наративів. А тому, органами державної влади здійснювалися чергові спроби в забезпеченні легітимної мети шляхом обмеження права людини у вигляді заборони доступу до соціальних мереж.

Зважаючи на викладене вище, питання дослідження легітимної мети в забороні російський онлайн-платформ як умови правомірності обмеження реалізації права людини на інформацію, що гарантоване статтею 34 Конституції України, є актуальним.

Мета дослідження полягає у здійсненні комплексного дослідження правомірності легітимної мети в забороні доступу до російських соціальних мереж шляхом обмеження права людини на інформацію в умовах збройної агресії російської федерації проти України.

Виклад основного матеріалу. Актуальність легітимною мети в обмеженні права людини на інформацію посідає окреме місце в полі зору уваги органів державної влади та громадянського суспільства. Варто зауважити, що право людини на інформацію входить до категорії інформаційних прав людини, що, у свою чергу, включають гарантовані державою можливості особи задовольняти свої потреби в отриманні, використанні, поширенні, охороні і захисті необхідного для життєдіяльності обсягу інформації, комунікаційні права, право на безпечне інформаційне середовище тощо [2, с. 28]. Інформація є основою життєдіяльності сучасності, а її обсяг з кожним днем розширюється. У той же час, акцентуємо увагу на тому, що серед великої кількості різноманітної інформації, є значна кількість спалюваних фактів, що не відповідають дійсності, зокрема, дана тактика активно використовується російською федерацією протягом декількох десятиліть проти нашої держави як засіб гібридної війни.

Найвідомішим, у світлі ворожої агітації, є наратив про «бандерівців». В українському культурному просторі «бандерівці» – це позитивна конотація, оскільки Бандера боровся за незалежність України. Натомість у свідомості російських громадян «бандерівці» – це однозначно негативна конотація. Тобто для них «бандерівці» – нацисти, які є їхніми ворогами і яких треба знищити. Цей логічний ланцюжок, який будується у їхній свідомості, потім зникає, і в голові залишається лише наратив про те, що їх треба знищити [3].

Цей та інший міф російська влада активно поширюють у власних соціальних мережах, пропагуючи їх не лише своєму народові, але й українцям, які досі використовують продукти російського виробництва у цифровому просторі, а тому владою України розпочалися перші кроки

в боротьбі протидії комунікативній зброї та реалізації приписів статті 17 Конституції України, де закріплено, що захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу [4].

Перший масштабний крок до обмеження права людини на інформацію відбувся у 2017 році, коли Указом Президента України від 15 травня 2017 року № 133/2017 було введено в дію рішення Ради національної безпеки і оборони України (далі – РНБО України), яким обмежувальні заходи (санкції) застосували до наступних російських інфореурсів – «Вконтакте», «Одноклассники», «Майл-ру», «Яндекс».

Ще тоді розпочалися дискусії стосовно неправомірності дій органів державної влади. До прикладу, студентом Національного університету «Кієво-Могилянська академія» Микитою Євстіфєєвим було подано позовну заяву до Вищого адміністративного суду України з позовними вимогами, що полягали у визнанні протиправним і недійсним підпункту 11 пункту 422, підпункту 11 пункту 423, підпункту 11 пункту 424, підпункту 11 пункту 425 додатку до рішення РНБО України від 28 квітня 2017р «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)» введеного в дію указом президента України від 15 травня 2017 №133/2017, у той же час, суд визнав даний підзаконний нормативно-правовий акт правомірним [5].

Сам президент Петро Порошенко прокоментував рішення на власній офіційній сторінці «Вконтакте», яку він, за його словами, використовував «з метою впливу на опонентів і контрпропаганди». «Масовані кібератаки РФ по всьому світу, зокрема – нещодавнє втручання у виборчу кампанію у Франції, вказують, що настав час діяти інакше і рішучіше», – написав він, додавши, що всі офіційні сторінки українського президента на російських сервісах будуть закриті [6].

Варто зауважити, що при прийнятті такого рішення існували наступні розбіжності із тодішнім національним законодавством, зокрема:

1) обмеження були застосовані на основі Указу Президента України текст якого не містить жодного посилання на будь-який нормативно-правовий акт, що суперечить статті 106 Конституції України, де зазначено, що Президент України на основі та на виконання Конституції і законів України видає укази і розпорядження, які є обов'язковими до виконання на території України [4];

2) редакція Закону України «Про санкції» на момент видачі Указу Президента України від 15 травня 2017 року № №133/2017 не містив як видом санкцій обмеження стосовно заборони поширення певних медіа чи інфореурсів (на відміну від редакції від 13.12.2022 року);

3) в Указі Президента України відсутня жодна правова підстава окреслена в частині 3 статті 34 Конституції України як одна з тих за якої може бути застосовано обмеження права людини на інформацію.

У контексті пункту 3, ми вважаємо за доцільне зазначити рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Жашківської районної ради Черкаської області щодо офіційного тлумачення положень частин першої, другої статті 32, частин другої, третьої статті 34 Конституції України від 20 січня 2012 року № 2-рп/2012, де розтлумачено особливості обмеження права людини на інформацію, зокрема, зауважується, що збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди державою, органами місцевого самоврядування, юридичними або фізичними особами є втручанням в її особисте та сімейне життя. Таке втручання допускається винятково у випадках, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини. Кон-

ституцією України визначено вичерпний перелік підстав, за наявності яких законами України може передбачатися обмеження прав особи на вільне збирання, зберігання, використання і поширення інформації, оскільки реалізація цих прав не повинна порушувати громадські, політичні, економічні, соціальні, духовні, екологічні та інші права, свободи і законні інтереси інших громадян, права та інтереси юридичних осіб [7].

Після каденції Петра Порошенка, його політику у сфері заборони російських інформаційних платформ продовжив Президент України Володимир Зеленський.

24 лютого 2022 року в Україні було введено правовий режим воєнного стану, що надає правову підставу для обмеження прав людини, зокрема, права людини на інформацію.

25 березня 2024 року на офіційному сайті Верховної Ради України було зареєстровано проект закону «Про внесення змін до деяких законів України щодо регулювання діяльності платформ спільного доступу до інформації, через які поширюється масова інформація» ініціатором якого став Народний депутат України Княжицький Микола Леонідович.

У пояснювальній записці до даного законопроекту вказується наступне: «Додатковим аргументом для запровадження регулювання є те, що, наприклад, платформа Telegram може бути пов'язана з державою-агресором, про що відкрито заявлялось і президентом російської федерації, російським регулятором Інтернету Роскомнадзором та іншими офіційними особами. В спільній заяві щодо захисту інформаційного простору України від російських ворожих Телеграм-каналів, зроблений Центром протидії дезінформації при РНБО, МВС, Міноборони, СБУ та іншими державними органами, прямо зазначалось про причетність цілого ряду каналів на платформі Telegram до російських спецслужб. Через використання афілійованих з Росією платформ для шпionажу Telegram заборонено використовувати державним посадовцям Норвегії. Це включає в себе, в тому числі, заборону встановлювати відповідні програми на комп'ютери та інші пристрої, що використовуються службовцями» [8].

У вересні 2024 року, питання доцільності блокування Telegram набуло нової популярності у зв'язку із затримання французькими правоохоронними органами Павла Дурова, який є власником даної мережі.

Слід звернути увагу, що незважаючи на суспільний резонанс, дана пропозиція стосувалась лише державних службовців під час виконання ними своїх посадових повноважень на чому наголошували вищі державні посадовці.

Так, наприклад, голова Центру протидії дезінформації при РНБО Андрій Коваленко заявив, що встановлення Telegram на службових пристроях несе суттєві ризики для безпеки України. Це стосується передусім передавання робочих документів через месенджер, який може бути використаний для збирання інформації ворогом. Заборона стосується лише службового використання месенджера і кожен державний службовець має дотримуватися цих нових правил для захисту державної інформації. Кирило Буданов, очільник Головного управління розвідки Міноборони України, також заявив, що Telegram становить загрозу національній безпеці України. За його словами, месенджер активно використовується для дезінформації та інформаційних атак. Буданов не підтримує повної заборони Telegram, але вважає, що необхідно розкрити особистості власників каналів, щоб забезпечити прозорість та відповідальність за поширену інформацію. Він також вказав на технічну складність блокування Telegram, але наголосив, що це можливо. Представник Головного управління розвідки України Андрій Юсов наголосив, що зв'язки Telegram з Росією не є припущенням, а підтверджуються конкретними фактами. Власник платформи – росіянин, а велика частина команди розробників залишається в Росії, що робить Telegram потенційно небезпечним інструментом для збирання інформації російськими спецслужбами. За словами Юсова, Telegram використовується для продажу наркотиків, ухилення від мобілізації та навіть для поширення дитячої порногра-

фії. Юсов також наголосив на необхідності унормування та деанонімізації Telegram-каналів, щоб зменшити їхній вплив на українське суспільство. Анонімні канали часто використовуються для поширення інформаційно-психологічних операцій (ІПСО), що може негативно впливати на суспільні настрої [9].

Варто зауважити, що законопроект Миколи Княжицького, відповідно до картки законопроекту, перебуває на ознайомленні в комітеті, але вже відомі випадки заборони використання Telegram як структурах органів влади так і в закладах вищої освіти.

Під час пропозиції встановлення тієї чи іншої заборони будь-якого російського інфоресурсу, в суспільстві частими є наративи стосовно того, що подібні дії є порушенням прав людини, в такому випадку доцільним є розгляд даного питання крізь призму юридичної відповідності подібних дій.

Ми вважаємо за необхідне наголосити на тому, що існує чіткий взаємозв'язок між правами людини та національною безпекою як головною метою при прийнятті норм права.

Зокрема, постійне поширення неправдивої інформації має ряд наслідків, що формують ланцюжок зв'язку між правом людини та безпекою держави, що складається з таких етапів: 1. деформація свідомості людини, вплив на її психологічний стан та політичну позицію; 2. просування цією людиною неправдивих наративів. І якщо частина суспільства може скористатися критичним мисленням і не піддаватися проросійській пропаганді, то інша частина може стати об'єктом його впливу; 3. подальше просування вигідних для ворога ідей; 4. розхитування суспільних настроїв, зневіра народу в державній політиці і, як наслідок, заподіяння шкоди національній безпеці держави й іміджу України серед міжнародного товариства [10, с. 113].

Досліджуючи норми права міжнародного та національного рівня, ми можемо прослідкувати, що всі вони передбачають випадки обмеження права людини на інформацію, якщо воно становить реальну загрозу суспільному інтересу.

Так, частина 2 статті 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод проголошує, що здійснення цих свобод, оскільки воно пов'язане з обов'язками і відповідальністю, може підлягати таким формальностям, умовам, обмеженням або санкціям, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі, для захисту репутації чи прав інших осіб, для запобігання розголошенню конфіденційної інформації або для підтримання авторитету і безсторонності суду [11].

Щодо української ситуації, то, очевидно, можна було виправдати обмеження доступу до певних груп чи облікових записів, які поширюють пропаганду війни та загрожують національній безпеці та правам громадян України. Однак обмеження доступу до всього ресурсу не може бути пояснене аналогічними аргументами. Воно вимагає більш комплексного обґрунтування, що доводить масштабність і серйозність загрози, а також неможливість вдатися до більш адресних та цілеспрямованих заходів. Однак питання ефективності та наявності альтернатив повинні розглядатися в межах критерію необхідності [12].

З метою визначення правомірності втручання владою держави в обмеження прав людини, Європейським судом з прав людини використовується так званий «трискладовий тест», який складається з наступних питань:

- 1) законність втручання;
- 2) легітимна мета (виправданість втручання загальним інтересом);
- 3) справедлива рівновага між інтересами захисту права людини та загальними інтересами (дотримання принципу пропорційності між використовуваними засобами і переслідуваною метою) [13, с. 84].

На основі цього тесту нами було складено порівняльну таблицю стосовно правомірності обмеження права людини на інформацію в довоєнний та воєнний часи.

Питання трискладового тесту	Блокування російських інфоресурсів в 2017 році	Блокування російських інфоресурсів під час повномасштабного вторгнення
1. законність втручання	відсутня, законом не обгрунтовано обмеження даного права Указом Президента України (крім випадків передбачених статтею 64 Конституції України)	наявна, через введення в Україні воєнного стану у зв'язку зі збройною агресією російської федерації
2. легітимна мета (виправданість втручання загальним інтересом)	необхідність захисту персональних даних українців в інфопросторі, що належить державі-агресорці, недопущення витіки інформації з обмеженим доступом	необхідність захисту персональних даних українців в інфопросторі, що належить державі-агресорці, недопущення витіки інформації з обмеженим доступом, боротьба з ворожою пропагандою, що деформує свідомість українців
3. справедлива рівновага між інтересами захисту права людини та загальними інтересами	зменшення кількості персональних даних українців, спілкування в заборонених соціальних мережах чим зможе бути реалізований захист інформації з обмеженим доступом	захист права людини на безпечне інформаційне середовище, зменшення витіку інформації, що може використовуватися російськими спеціальними службами

[Джерело: розроблено авторами]

Водночас, маємо наголосити на тому, що повна заборона Telegram призведе до часткової втрати підтримки Збройних Сил України, своєчасного повідомлення про ракетні небезпеки, оскільки саме даний месенджер зараз є найбільш популярним та вживаним серед українського населення.

Висновки. Обмеження права людини на інформацію шляхом заборони російських соціальних мереж масштабно вперше було впроваджено Указом Президента України від 15 травня 2017 року № №133/2017. Наступного разу питання обмеження доступу до російський онлайн-платформ буде піднято в березні 2024 року із реєстрації законопроекту народного депутата України Миколи Княжицького.

На основі здійсненої порівняльної характеристики, ми можемо прослідкувати, що заборона російських соціальних мереж має законодавчу обгрунтованість лише в 2024 році, відтак, обмеження, здійснені в 2017 році, є неправомірними, що обумовлено тим, що блокування інфопростору має бути крайнім заходом введення якого буде наведено реально підтвердженими фактами його потреби. У випадку комунікативної війни російської федерації варто звернути увагу на те, що російською владою активно використовуються не лише соціальні мережі власного виробництва, але і закордонні продукти такі як YouTube, Instagram, TikTok тощо. В таких умовах найбільш доцільним видається формування в громадян інформаційних компетентностей за яких вони зможуть самостійно зможуть захищати себе від впливу ворожих кібератак, а також підвищувати національну свідомість у боротьбі проти поширення інформації, що може бути використана ворогом проти національної безпеки та оборони.

ЛІТЕРАТУРА

1. Указ Президент України № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні»: офіційне інтернет-представництво Президента України. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397> (дата звернення: 07.01.2025).
2. Ткачук Н.І. Інформаційні права і свободи людини і громадянина в Україні: визначення термінів, співвідношення понять. *Інформація і право*. 2018. № 2(25). С. 17–30.
3. Шість найпоширеніших наративів російської пропаганди, які допомагають убивати українців: веб-сайт Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3875878-sist-najposirenisih-narativiv-rosijskoi-propagandi-aki-dopomagaut-ubivati-ukrainciv.html> (дата звернення: 07.01.2025).
4. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 01.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 07.01.2025).
5. Заборона «ВКонтакте» в Україні: суд відмовився скасувати указ Порошенка: веб-сайт 24 канал. URL: https://24tv.ua/zaborona_rosijskih_saytiv_v_ukrayini_sud_vidmovivsysa_skasuvati_ukaz_poroshenka_n829892 (дата звернення: 07.01.2025).
6. Україна блокує російські соцмережі: причини і наслідки: BBC News Україна. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-39945949> (дата звернення: 07.01.2025).
7. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Жашківської районної ради Черкаської області щодо офіційного тлумачення положень частин першої, другої статті 32, частин другої, третьої статті 34 Конституції України від 20 січня 2012 року № 2-рп/2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-12#n51> (дата звернення: 07.01.2025).
8. Проект Закону про внесення змін до деяких законів України щодо регулювання діяльності платформ спільного доступу до інформації, через які поширюється масова інформація. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/43884> (дата звернення: 07.01.2025).
9. Telegram в Україні можуть закрити: що відомо про нову заборону і що буде далі: веб-сайт ТЧН. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/telegram-v-ukrayini-mozhut-zakriti-scho-vidomo-pro-novu-zaboronu-i-scho-bude-dali-2663880.html> (дата звернення: 07.01.2025).
10. Денисенко К.В., Борко І.С. Організаційно-правові засади забезпечення права на безпечне інформаційне середовище. *«Успіхи і досягнення у науці (Серія «Право», Серія «Освіта», Серія «Управління та адміністрування», Серія «Соціальні та поведінкові науки»)»*. 2024. № 9(9) 2024. С. 109–121.
11. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#n346 (дата звернення: 07.01.2025).
12. Відповідність блокування соціальних мереж європейським стандартам свободи вираження поглядів: веб-сайт Центра демократії та верховенства права. URL: <https://cedem.org.ua/analytics/social-media-blocking/> (дата звернення: 07.01.2025).
13. Антонюк О.І. «Трискладовий тест» для оцінки правомірності втручання у право власності. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. Випуск 2 (42). 2019. С. 80–85.